

---

---

# ЯЗЫКОЗНАНИЕ

---

## МОВАЗНАЎСТВА

---

## LINGUISTICS

---

---

УДК 811.161.3'374.24

### УСТАРЕВШАЯ ЛЕКСИКА И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ В СЛОВАРЯХ СОВРЕМЕННОГО БЕЛОРУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

А. В. МАКАРЕВИЧ<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup>Белорусский государственный университет,  
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Определяется статус устаревшей лексики в системе современного белорусского литературного языка. Анализируется специфика лексикографического отображения словарями современного белорусского языка устаревших названий, в том числе стилистически окрашенных единиц. Исследуется система помет, которые используются для обозначения устаревшей лексики в справочниках. Отмечается, что авторы лексикографических источников употребляют такие пометы непоследовательно. Уточняются особенности помет *уст.*, *заст.* и *саст.*, применяемых для фиксации устаревших единиц в словарях современного белорусского литературного языка.

**Ключевые слова:** лексикография; устаревшие номинации; стилистическая помета; функционально-стилистические пометы; архаизм; историзм; сфера употребления слова.

---

#### Образец цитирования:

Макарэвіч АВ. Устарэлая лексіка і асаблівасці яе дыферэнцыяцыі ў слоўніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2023;1:21–31.  
<https://doi.org/10.33581/2521-6775-2023-1-21-31>

#### For citation:

Makarevich AV. Obsolete vocabulary and features of its differentiation in dictionaries of the modern Belarusian literary language. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2023;1:21–31. Belarusian.  
<https://doi.org/10.33581/2521-6775-2023-1-21-31>

---

#### Автор:

Александр Васильевич Макаревич – кандидат филологических наук, доцент; докторант кафедры белорусского языкознания филологического факультета.

#### Author:

Aliaksandr V. Makarevich, PhD (philology), docent; doctoral student at the department of Belarusian linguistics, faculty of philology.  
[alyksandrmakarevich@yandex.by](mailto:alyksandrmakarevich@yandex.by)

## УСТАРЭЛАЯ ЛЕКСІКА І АСАБЛІВАСЦІ ЯЕ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫІ Ў СЛОЎНІКАХ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

А. В. МАКАРЭВІЧ<sup>1\*</sup>

<sup>1\*</sup>Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,  
пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Вызначаецца статус устарэлай лексікі ў сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Аналізуецца спецыфіка адлюстравання слоўнікамі сучаснай беларускай мовы ўстарэлых намінацый, у тым ліку стылістычна афарбаваных адзінак. Даследуецца сістэма памет, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння ўстарэлай лексікі ў даведніках. Адзначана, што аўтары лексікаграфічных крыніц ужываюць гэтыя паметны непаслядоўна. Удакладняюцца асаблівасці памет *уст.*, *заст.* і *саст.*, якія выкарыстоўваюцца для фіксацыі ўстарэлых намінацый у слоўніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

**Ключавыя словы:** лексікаграфія; устарэлыя намінацыі; стылістычная памет; функцыянальна-стылістычныя паметны; архаізм; гістарызм; сфера ўжывання слова.

## OBSOLETE VOCABULARY AND FEATURES OF ITS DIFFERENTIATION IN DICTIONARIES OF THE MODERN BELARUSIAN LITERARY LANGUAGE

A. V. MAKAREVICH<sup>a</sup>

<sup>a</sup>Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

The article outlines the status of obsolete vocabulary in the system of the modern Belarusian literary language. The representation of obsolete nominations, including stylistically colored units, in the dictionaries of the modern Belarusian language is analysed. The marking system for denoting obsolete vocabulary in directories is investigated. The inconsistency of using these markers by authors of dictionaries should be singled out. The terms *уст.*, *заст.* and *саст.*, used to fix obsolete units in the dictionaries of the modern Belarusian literary language, are specified.

**Keywords:** lexicography; obsolete nominations; stylistic mark; functional-stylistic marks; archaism; historicism; sphere of the word usage.

### Уводзіны

У айчынным мовазнаўстве гісторыя фарміравання і працэс развіцця і змянення семантычнага аб'ёму памет, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння ўстарэлай лексікі ў слоўніках, фактычна не даследаваліся. Пытанне аб статусе такіх слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове закранаюць, напрыклад, І. У. Кандрацэня, Л. П. Кунцэвіч, В. М. Нікалаева і Л. В. Рычкова. Навукоўцы сцвярджаюць, што «...пры абазначэнні спецыяльнай лексікі ў агульнафілалагічных слоўніках існуе разнабой у фіксацыі тэрмінаадзінак і іх значэнняў, адсутнічае сістэмнасць, аднастайнасць падачы памет. Сістэматызацыя суправаджаецца спецыяльнымі паметамі, якія ўпарадкаваныя саміх тэрмінаў і прафесіяналізмаў, а таксама выпрацоўка іх аднастайнай падачы ў лексікаграфічных выданнях з'яўляюцца сёння першачарговымі задачамі для стваральнікаў беларускамоўных слоўнікаў новага пакалення» [1, с. 39]. Між тым Л. В. Давыдава акрэслівае стылістычны патэнцыял памет *уст.* і *гіст.* і фіксуе розныя падыходы (нават процілеглыя пункты гледжання) да іх стылістычнай класіфікацыі ў сучаснай лексікаграфіі [2].

Акрамя таго, у беларускім мовазнаўстве застаецца нявырашаным пытанне аб тым, пры дапамозе якога тэрміна трэба абазначаць устарэлыя словы: пры дапамозе памет *уст.* (устарэлае слова), *заст.* (застарэлае слова) ці *саст.* (састарэлае слова). На думку аўтара гэтага артыкула, усебаковае вывучэнне сістэмы памет, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння ўстарэлых намінацый, дазволіць выпрацаваць адзіны падыход да іх прымянення ў сучасных слоўніках беларускай мовы.

## Асноўная частка

Вядома, што ў лексікалогіі паняцце «ўстарэлая лексіка» з’яўляецца абагульняючым у дачыненні да тэрмінаў «гістарызм» і «архаізм». Гістарызмы – словы, якія называюць рэчы і з’явы, што выйшлі з ужытку, «сталі гісторыяй»<sup>1</sup>. Найчасцей асобныя лексемы выходзяць з актыўнага ўжывання ў перыяды карэнных сацыяльных змен у грамадстве, што сведчыць аб моцнай знітаванасці народа і яго мовы. Архаізмы – даўнейшыя назвы прадметаў і з’яў, якія ў працэсе развіцця мовы былі заменены іншымі словамі<sup>2</sup>. Варта адзначыць, што архаізмы не з’яўляюцца адзінымі назвамі рэалій, маюць сінонімы, якія выкарыстоўваюцца пры іх тлумачэнні, могуць належаць да любой часціны мовы і ў сучасных тэкстах выконваюць стылістычныя функцыі. Да агульных прыкмет архаізмаў і гістарызмаў адносяцца наяўнасць часавога семантычнага кампанента ў сэнсавай структуры слова, нізкая частотнасць ужывання, перыферыяльная пазіцыя ў слоўніку, абмежаваная сфера выкарыстання.

Пры залічэнні слоў да архаізмаў неабходна мець на ўвазе, што дакладнасці ў вызначэнні гістарычных меж няма. Паколькі архаізацыя лексікі – дастаткова працяглы працэс, існуе шмат выпадкаў пераходнага, памежнага характару. У сувязі з гэтым устарэлая лексіка з цяжкасцю паддаецца дэфініраванню.

З функцыянальнага пункту гледжання больш за ўсё пытацца ўзнёмае на конт гістарызмаў, у склад якіх у сучаснай мове ўваходзяць найперш тэрміны адпаведных галін навукі (напрыклад, гісторыі, этнаграфіі). Некаторыя даследчыкі лічаць, што гістарызмы, акрамя намінальнай (тэрміналагічнай) функцыі абазначэння паняццяў, якія маюць культурна-гістарычнае значэнне, у мастацкіх тэкстах могуць выконваць спецыяльную стылістычную функцыю – ствараць гістарычны каларыт эпохі. У сваю чаргу, А. В. Кавалёва сцвярджае, што «гістарызмы ў белетрыстыцы ўжываюцца толькі ў намінальнай функцыі (як і ў навуковай літаратуры), паколькі называюць прадметы і з’явы, актуальныя для той эпохі»<sup>3</sup> [3, с. 112]. На думку аўтара гэтага артыкула, тое, што гістарызмы выконваюць намінальна-функцыю (паколькі з’яўляюцца назвамі зніклых рэалій), не перашкаджае ім выконваць стылістычную функцыю, гэта значыць быць сродкам стылізацыі, стварэння каларыту нейкага адрэзка часу.

Мовазнаўцы аднадушна мяркуюць, што стылістычны патэнцыял архаізмаў, у адрозненне ад стылістычнага патэнцыялу гістарызмаў, з’яўляецца выразным: архаізмы выступаюць у якасці сродкаў стварэння або ўрачыстага, высокага, або, наадварот, зніжанага, камічнага стылю мовы.

Гэтыя функцыянальна-стылістычныя характарыстыкі ўстарэлай лексікі маюць важнае значэнне для складальнікаў слоўнікаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Аднак погляды лексікографаў на ўстарэлыя намінацыі адрозніваюцца ад поглядаў лексіколагаў.

Паколькі пытанне аб тым, ці з’яўляецца ўстарэлая лексіка часткай сучаснай мовы (лепш гаварыць пра яе знікненне (выпаўненне) з мовы), застаецца адкрытым, звычайна ў прадмовах да слоўнікаў адзначаецца, што ў гэтых лексікаграфічных крыніцах не змяшчаюцца «ўстарэлыя словы і значэнні слоў, практычна непатрэбныя з пункту погляду сучасных моўных зносін, разумення недалёкай гістарычнай рэчаіснасці або тэкстаў мастацкай літаратуры мінулых часоў» (ТСБМ, т. 1, с. 5).

Такім чынам, стылістычныя функцыі, якія ўстарэлая лексіка выконвае ў сучасных тэкстах, уплываюць на ўключэнне некаторай яе часткі ў слоўнікі. Але найбольш важным з’яўляецца пытанне аб прынцыпах адбору, унутранага (відавочнага) размежавання і спосабах апісання ўстарэлых адзінак.

Аналіз зместу слоўнікаў сведчыць аб традыцыйным, выпрацаваным у лексікалогіі ўяўленні пра ўстарэлую лексіку як пра сукупнасць архаізмаў і гістарызмаў, аднак гэты пункт гледжання не падтрымліваюць лексікографы. У дадзеным выпадку інтэграцыя мовазнаўства як тэарэтычнай навукі аб мове, лексікалогіі як навукі аб словах, лексікаграфіі як навукі аб спосабах класіфікацыі слоўнікавага матэрыялу і асаблівасцях яго фіксацыі ў даведніках адсутнічае. У адваротным выпадку для стылістычнай класіфікацыі ўстарэлай лексікі складальнікі лексікаграфічных даведнікаў сучаснай беларускай мовы выкарыстоўвалі б або памету *ўст.*, або памету *арх.* (архаізм) і *гіст.* (гістарызм), але такой практыкі няма. У лексікаграфічных выданнях звычайна супрацьпастаўляюцца ўстарэлыя словы і значэнні і ўласна гістарызмы. Непаслядоўнасць ва ўжыванні гэтых памет нярэдка прыводзіць да таго, што ўстарэлыя лексемы, якія ў адным слоўніку маюць памету *ўст.*, у іншай крыніцы суправаджаюцца паметай *гіст.* ці тлумачацца без гэтых памет: *аканом* ‘*ўст.* Кіраўнік гаспадаркі ў панскім маёнтку’ (ТСБЛМ-1996) – *аканом* ‘*гіст.* Кіраўнік гаспадаркі ў панскім маёнтку’ (ТСБЛМ-2016), *бекеша* ‘мужчынскае паліто старадаўняга крою са зборкамі ў таліі’ (ТСБМ) – *бекеша* ‘*ўст.* Верхняя мужчынская вопратка, падбітая футрам, са зборкамі ў таліі’ (ТСБЛМ-1996) – *бекеша* ‘*гіст.* Верхняя мужчынская вопратка, падбітая футрам, са зборкамі ў таліі і разрэзам ззаду’ (ТСБЛМ-2016) і інш.

<sup>1</sup>Устарэлыя словы // Беларус. мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск : БелЭн, 1994. С. 575.

<sup>2</sup>Там жа. С. 576.

<sup>3</sup>Тут і далей пераклад наш. – А. М.

У лексікаграфічных крыніцах, якія характарызуюць храналагічнае раслаенне лексікі, статус памет *уст.* і *гіст.* вызначаецца па-рознаму. Напрыклад, на думку складальнікаў кнігі «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984), гэтыя паметы з’яўляюцца стылістычнымі. Між тым у некалькіх выданнях аднагомянага даведніка «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (у выданні 1996 г. і ў пазнейшых выданнях, у тым ліку ў выданні 2016 г.) паметы *уст.* і *гіст.* да стылістычных не адносяцца. Ні ў адным слоўніку няма ўступнага артыкула ці тлумачальнай запіскі, у якіх абгрунтоўваецца, раскрываецца ці хоць неяк абазначаецца сутнасць стылістычных памет. Некаторыя вывады аб гэтым можна зрабіць толькі на падставе вывучэння фактычнага слоўнікавага матэрыялу. Адсутнасць спецыяльнай стылістычнай лексікаграфічнай канцэпцыі адмоўна ўплывае на якасць слоўнікаў, бо, напрыклад, у выпадку з устарэлай лексікай гэта ўзмацняецца несуднасеннем лексікаграфічнай практыкі з традыцыйнымі лексікалагічнымі і стылістычнымі ўяўленнямі.

Асноўным сродкам стылістычнай дыферэнцыяцыі лексікі ў даведніках з’яўляюцца спецыяльныя паметы, таму мэтазгодна спыніцца на іх аналізе больш падрабязна.

Спраба стылістычнага маркіравання ўстарэлых лексем назіраецца ўжо ў 1851 г. у працы І. Грыгаровіча па стварэнні слоўніка заходнерускай мовы. На думку М. Гуліцкага, у гэтым слоўніку адны паметы паказваюць галіну чалавечай дзейнасці, да якой адносяцца слова (*юрыд.*, *вайск.*, *мед.* і інш.), а іншыя – час і сферу яго выкарыстання (*стар.*, *абл.*, *прст.*): *бадаць* ‘стар. Исследовать, разведывать’<sup>4</sup>, *вертлуга* ‘стар., воен. Пушечный станок; лафет’ [4, с. 31].

Абапіраючыся на тагачасныя традыцыі лексікаграфіі, І. Насовіч у даведніку «Словарь белорусского наречия» (1870) прымяняў сістэму ўмоўных скарачэнняў, якія могуць лічыцца паметамі ўстарэлага слова ці яго значэння. Да іх адносяцца наступныя паметы:

- *древн.*, *древнее слав.*, *отъ древн. сл.* (*паздзерникъ (паздэрникъ)* ‘древнее слав. названіе мѣсяца Октября, слово употребляемое простолюдинами и шляхтою’, *ятка* ‘древн. слово, нынѣ употр. въ Гродн. губ. Мелочная, подвижная, съ харчевыми припасами лавочка’);

- *истор.* (*каменоваць* ‘слово истор. Закладывать живаго въ каменный столбъ, или стѣну’, *крыжакъ* ‘истор. Крестоносец’);

- *слово обветшалое (акциденция* ‘случайный, временный доходъ, взятка (слово обветшалое)’, *жовнеръ* ‘слово обветшалое, но еще изрѣдка употребляемое, особенно въ пѣсняхъ. Солдатъ’);

- *старинное слово, стар. слово, въ старину* (*байда* ‘стар. слово. Свая’, *збродца (збродца)* ‘старинные и очень рѣдко употр. слова. Измѣнникъ’, *канархаць* ‘въ старину, даже еще въ концѣ XVIII стол., бѣдные ученики пѣніем кантовъ снискивали себѣ пропитаніе’);

- *устар. слово, слово устарѣлое* (*бакалярёнокъ* ‘устар. Сын дѣячка’, *бакаляроваць* ‘устар. Отправлять должность школьнаго учителя, или дѣячка клироснаго или обѣ вмѣстѣ’, *суплика* ‘просьба (слово устарѣлое)’);

- *оставшееся еще въ употребленіи, ныне уже не употребляемое, вышедшее изъ употребленія* (*войскій* ‘слово, оставшееся еще въ употребленіи отъ польскихъ чиновъ, полковникъ’, *радца* ‘членъ суда (слово вышедшее изъ употребленія)’ і інш. (СБН)).

У слоўніку змешчаны заўвагі, якія ўдакладняюць устарэлую лексіку, характарызуюць яе па ступені ўстарэласці і сферы ўжывання: *вілія* (*церк.*, *старинное слово употребляемое одною шляхтою*), *преве-лебность* (*слово устарелое и более письменное*), *ятка* (*древн. слово, нынѣ употр. въ Гродн. губ.*) (СБН) і інш. Таксама ўстарэласць некаторых адзінак можна вызначыць праз іх храналагічныя характарыстыкі непасрэдна ў слоўнікавым артыкуле: *корабликъ* ‘старинное женское головное украшеніе въ роде шапочки, ныне очень редко употребляемое старушками, мещанками і богатыми крестьянками’, *серпень* ‘древнее названіе мѣсяца августа, и ныне употребляемое простолюдинами’, *куница* ‘...слово это еще живѣтъ въ говоре простолюдиновъ какъ историческое’ (СБН) і інш. Акрамя таго, І. Насовіч адзначае і ўстарэлыя словы, і ўстарэлыя значэнні слоў: *швабъ* ‘1. стар. Белор. слово Голландецъ’, *бамбакъ* ‘1. стар. Вамбакъ. Хлопчатая бумага’ і інш. (СБН).

Шматлікасць памет, якія прыводзяцца ў слоўніку І. Насовіча, дазваляе аб’яднаць іх у адпаведныя тэматычныя групы. Вылучаюцца скарачэнні, якія абазначаюць устарэлыя словы па ступені архаізацыі (*древн.*, *стар.*, *устар.*, *обветшалое*) і па актыўнасці ўжывання (*вышедшее изъ употребленія, ныне уже не употребляемое*). Складальнік даведніка з дапамогай памет паспрабаваў вылучыць з лексічнага складу беларускай мовы ўстарэлыя намінацыі, адзначыць ступень устарэласці слова, яго стылістычныя і лексічныя якасці.

Наступным, хто стаў выкарыстоўваць паметы для абазначэння ўстарэлай лексікі, быў В. Ластоўскі. Яны не змешчаны ў спісе ўмоўных скарачэнняў кнігі «Падручны расійска-крыўскі (беларускі)

<sup>4</sup>Тут і далей прыклады прыводзяцца з захаваннем моўных асаблівасцей арыгінала.

слоўнік» (1924), але аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што для абазначэння ўстарэлых адзінак у даведніку выкарыстоўваюцца наступныя паметы:

- *арх.*, *архаіч.*, *архаічн.*, *архаічнае* (*каведар* ‘архаічн. Рэзбяр’, *наспаліты* ‘арх. Всеобшчій, всеагульны’);
- *стар.*, *старое* (*зегзіца* ‘стар. Зязюля’, *вакабуляр* ‘стар. Слоўнік, слоўніцтва’);
- *даўней* (*буфет* ‘франц. Шафа або сьвятліца дзе хаваюць усе прыналежнасьці да стала і закускі: буфэт. Даўней у нас па дварох як сталовы буфэт, так і пакой буфэт звалі – шафарня’, *оруженосец* ‘даўней: мечнік; збройчы’);
- *старасьвэцкае*, *старажыдоўскае*, *старакрыўскае* (адзінкава) і інш. (*алтын* ‘татар. Старасьвэцкая сярэбраная манэта 6 грошы; штакат’, *зала* (зал, *залья*) ‘здаецца гэта чужаземнае слова можна заступіць старакрыўскім *грыдня*’, *лепта*, *шэляг* ‘старажыдоўская дробная манэта’ (Ласт.)).

М. Байкоў і М. Гарэцкі ў кнізе «Падручны расійска-беларускі слоўнік» (1924) упершыню ў айчынай лексікаграфіі для абазначэння гістарызмаў пачалі ўжываць памету *гіст.* Варта дадаць, што яна з’яўляецца адзінай паметай, якая выкарыстоўваецца для рэгістрацыі ўстарэлых адзінак (напрыклад, *дрыгвічы*, *крывічы*, *сыдэральная сыстэма* і інш. (БГ-I)). У другім выданні даведніка памета *гіст.* ужо не прыводзіцца, хоць падобныя словы падаюцца (*асэсар*, *дзіда*, *дрыгвічы*, *князь*, *крывічы* і інш. (БГ-II)).

Паметы *ўстар.* (устарэлае слова), *стар.* (старажытнае слова) выкарыстоўваюцца для фіксацыі ўстарэлых намінацый у кнізе М. Байкова і С. Некрашэвіча «Беларуска-расійскі слоўнік» (1925). У якасці прыкладу можна прывесці лексемы *арцабы* ‘ўстарэлае. Шашкі’, *асэсар* ‘устар. слово. Засядацель’, *шэлег* ‘стар. Шляг. 1/8 доля меднай капейкі’ і інш. (БРС-1925). Упершыню ў сучаснай айчынай лексікаграфіі для абазначэння ўстарэлых уласнабеларускіх адзінак аўтары даведніка выкарысталі памету *старо-белорус.*: *бáкі* ‘старо-белорус. Вочы’, *валасьцянін* ‘селянін, які належыць памешчыку (памешчычы прыгонны) (старо-белоруское)’ (БРС-1925). У адзінкавых выпадках прыналежнасць устарэлых лексем да мінулага адлюстроўваецца непасрэдна ў слоўнікавым артыкуле: *гоня* ‘старажытная мера даўжыні (60–120 саж.)’, *дзякло* ‘дарожная павіннасць пры паншчыне; хлебная подаць сялян’ (БРС-1925).

Складальнікі выдання «Расійска-беларускі слоўнік» (1928) у спісе скарачэнняў змяшчаюць паметы *ист.*, *ст.-бел.* і *устар.* Так, напрыклад, паметай *ист.* абазначаны ўстарэлыя намінацыі *апрычнік*, *астракізм*, *гібэлін*, *ліктар*, *цівун*, а паметай *уст.* – лексічныя адзінкі *бурмістар*, *войт*, *мніх* (РБС-1928) і інш. Памета *ст.-бел.* выкарыстоўваецца толькі ў адзінкавым выпадку (*звёздар* (РБС-1928)). Аналіз лексічнага складу даведніка выявіў памету *стар.*, якой няма ў спісе скарачэнняў і якая таксама ўказвае на ўстарэласць асобных слоў (напрыклад, *звыцязнік*, *багач* і інш. (РБС-1928)).

Тагачасныя рэцэнзенты крытыкавалі слоўнікі 1920-х гг., асабліва выданне «Расійска-беларускі слоўнік», за тое, што ў іх склад уключаны розныя архаізмы, штучныя словы і нават вульгарызмы, якія, на іх думку, засмечваюць літаратурную мову [5, с. 37]. Аднак некаторыя моваведы лічылі ўключэнне ўстарэлай лексікі ў склад мясцовых слоўнікаў мэтазгодным. Так, у 1925 г. С. Некрашэвіч у дакладзе, які быў прачытаны на сходзе мовазнаўчай секцыі Інстытута беларускай культуры і пакладзены ў аснову працы камісіі па ўкладанні слоўніка жывой беларускай мовы, сцвярджаў, што ў гэтыя даведнікі «патрэбна ўносіць усе словы, хоць яны былі дзікія, рэдкія й *застарэлыя* (вылучана намі. – А. М.), бо кожнае з такіх дзе-небудзь захаваных у глухім кутку слоў можа быць надзвычайна цікавым для мовазнаўцы, іншы раз вытлумачваючы пахаджэнне цэлай сям’і слоў» [6, с. 11–12]. Навуковец лічыў, што «паясненне значэння слоў і яго адценняў варта даваць у такім парадку: а) асноўнае, звычайнае значэнне слова, б) больш рэдкае, старажытнае, в) пераноснае, г) тэхнічнае» [6, с. 18–19].

У кнізе «Руска-беларускі слоўнік» (1937) больш за 80 устарэлых намінацый маюць паметы *устар.*, *старин.*, *истор.*, *дореволюц.* Напрыклад, паметай *устар.* абазначаны адзінкі *граданачальнік*, *губернатар*, *губерня*, *заезны двор*, *конка* і інш. (РБС-1937). З паметай *истор.* падаюцца лексемы *вандал*, *валасны*, *воласць*, *гараднічы*, *займка* і інш. (РБС-1937). Словы *гарадавы*, *дзянішчык* (РБС-1937) былі зафіксаваны з паметай *дореволюц.* Непасрэдны аналіз саставу даведніка выявіў, што ў лексікаграфічным выданні ўстарэлыя словы з маркёрам *старин.* адсутнічаюць.

Між тым у кнізе «Русско-белорусский словарь» (1953) устарэлыя намінацыі суправаджаюцца паметамі *гіст.* і *уст.* Выяўлены адзінкавы выпадак выкарыстання паметы *дарэв.* (*віцмундзір* (РБС-1953)).

Складальнікі выдання «Белорусско-русский словарь» (1962) для абазначэння ўстарэлай лексікі ў састаў стылістычных памет уключылі маркёр *уст.* Упершыню ў беларускай лексікаграфіі было дадзена яго тлумачэнне: «Памета *уст.* (устарэлае слова) указвае на тое, што слова або якое-небудзь яго значэнне ў сучаснай мове ўжываецца рэдка, таму што яно заменена другім словам, або яго паняцце, прадмет перасталі існаваць у сучаснай рэчаіснасці» (БРС-1962, с. 8). З улікам гэтага атрымліваецца, што паметай *уст.* можна абазначаць і архаізмы, і гістарызмы (у гэтым выпадку меркаванні лексікалагаў і лексікаграфіаў пра сутнасць паняцця «ўстарэлая лексіка» і пункты гледжання пра традыцыйны падзел на архаізмы

і гістарызмы супадаюць). Прыклады паказваюць, што ў слоўніку паметай *уст.* абазначаны і архаізмы, і гістарызмы: *ардынарыя* ‘*уст.* Частка заработку службовых асоб у маёнтку, якая выплачвалася натурай’, *асьміна* ‘*уст.* 1. Старая мера аб’ёму сыпкіх цел, роўная палове чвэрці ці 1/8 бочки (каля 105 л). 2. Пасудзіна мерай на тры пуды збожжа’, *атрамант* ‘*уст.* Чарніла’, *брэцёр* ‘*уст.* Дуэлянт’, *вэркі* ‘*ваен. уст.* Абарончыя збудаванні і ўмацаванні ў крэпасцях’, *габінет* ‘*уст.* Кабінет’ і інш. (БРС-1962).

Для абазначэння ўстарэлых слоў у спісе ўмоўных скарачэнняў змешчаны таксама паметы *гіст.* і *дарэв.* Складальнікі слоўніка прымяняюць прыём фіксацыі гістарычных тэрмінаў паметай *гіст.* непаслядоўна. Напрыклад, словы *абаліцыянiзм*, *адпускная*, *асадаўніцтва* ўяўляюць сабой гістарычныя тэрміны, а лексемы *апашэнь*, *белапалык*, *белапольскі*, *дублон* тэрмінамі не з’яўляюцца. У даведніку няма паслядоўнасці і ў выкарыстанні памет *дарэв.* Гэту памету змяшчаюць і аўтары перавыданняў слоўніка 1988–1989, 2003, 2012 гг. На думку аўтара гэтага артыкула, ужыванне памет *дарэвалюц.* – яўнае праяўленне ідэалагічных устаноў складальнікаў даведніка. Па сутнасці, памет *дарэвалюц.* са значэннем ‘не ўласцівае, якое не адпавядае савецкаму ладу жыцця’ з’яўляецца сінонімам памет *устар.*, таму варта перастаць яе прымяняць для абазначэння ўстарэлых адзінак у сучасных лексікаграфічных крыніцах.

У даведніку ўказана сфера ўжывання ўстарэлых слоў і выразаў (вайсковая справа, медыцына, сельская гаспадарка, хімія і г. д.): *антонаў агонь* (мед. *уст.*), *артыкул* (ваен. *уст.*), *аўстралябія* (геад. *уст.*), *антымоній* (хім. *уст.*), *брыгантына* (мар. *гіст.*), *бундавец* (паліт. *гіст.*), *глаголіца* (лінгв. *гіст.*) і інш. (БРС-1962).

Прааналізаваны матэрыял сведчыць аб тым, што складальнікі выдання «Белорусско-русский словарь» (1962) прымяняюць памету *уст.* непаслядоўна. Так, напрыклад, слова *барліна* мае памету *уст.*, а лексема *барлініччык* падаецца без памет, слова *брандмаёр* мае памету *уст.*, а лексема *брадмайстар* не мае яе (БРС-1962).

У адпаведнасці з акрэсленымі задачамі і аб’ёмам у кнізе «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984) пададзены «архаізмы і гістарызмы, якія выкарыстоўваюцца многімі сучаснымі аўтарамі пры апісанні мінулых эпох або ў якасці сродку стылізацыі мовы... гістарычна вядомыя назвы знікшых народаў і плямён» (ТСБМ, т. 1, с. 7). Але даведнік не з’яўляецца «вычарпальным зборам усяго лексічнага нашага багацця» [7, с. 200], бо выконвае функцыі тлумачальнага слоўніка сучаснай беларускай мовы. Зыходзячы з гэтага, складальнікі слоўніка палічылі немэтазгодным уключаць у яго састаў «устарэлыя словы, што ўжо выйшлі або выходзяць з літаратурнага ўжытку» (ТСБМ, т. 1, с. 8). Для абазначэння ўстарэлай лексікі яны выкарыстоўваюць памету *уст.* і *гіст.*, якія залічваюць да стылістычных і даюць ім наступнае тлумачэнне: «...памет *уст.* (устарэлае), якая азначае, што словы, пазначаныя ёю, зараз не ўжываюцца, заменены іншымі словамі, і памет *гіст.* (гістарычнае), якая азначае, што слова ўжываюцца ў той літаратуры, якая мае дачыненне да фактаў гісторыі, хоць сама рэалія – з’ява мінулых эпох» (ТСБМ, т. 1, с. 11). Некаторыя моваведы таксама разглядаюць маркёры *уст.* і *гіст.* у даведніку як стылістычныя. Так, Б. Плотнікаў, аналізуючы лексічны састаў слоўніка, удакладняе, што «ўсе лексемы, апрача нейтральных, пазначаюцца стылёвымі паметамі... *уст.* (устарэлае), *гіст.* (гістарычнае)» [8, с. 123].

Акрамя выкарыстання заяўленых памет, устарэлая лексіка ў даведніку таксама фіксуецца іншымі спосабамі, напрыклад увядзеннем у слоўнікавыя артыкулы храналагічных каментарыяў, зрэдку з дадатковым указаннем якасна-часовага характару (памет няма): *батлейка* ‘ў мінулыя часы на Беларусі...’, *дворня* ‘ў часы прыгону...’, *закуп* ‘у Кіеўскай Русі і ў Вялікім Княстве Літоўскім...’, *русалі* ‘ў старажытных славян...’, *этуаль* ‘у дарэвалюцыйнай Расіі канца 19 – пачатку 20 стст. ...’ і інш. (ТСБМ).

Гістарызмы характарызуюцца шляхам выкарыстання памет *уст.* і гістарычнага каментарыя: *ладкі* ‘*уст.* ...у дарэвалюцыйнай школе’, *радца* ‘*уст.* ...на Беларусі ў 14–18 стст.’, *цэх* ‘*уст.* У сярэднія вякі ў Заходняй Еўропе...’, *чаляднік* ‘*уст.* ...у феадальных гарадах Беларусі, Літвы, Польшчы’, *чумак* ‘*уст.* На Украіне ў 15–19 стст. ...’ і інш. (ТСБМ). Двойная характарыстыка лексем уяўляецца збытоўнай, таму такія гістарычныя намінацыі варта падаваць без памет *уст.*

Група адзінак, змешчаных у даведніку без памет і храналагічных каментарыяў у тлумачэнні значэнняў слова, выяўляе сваю належнасць да катэгорыі гістарызмаў на падставе адсылачных азначэнняў да загалоўнага слова: *бурсак* ‘выхаванец бурсы’ – *бурса* ‘інтэрнат для навучэнцаў духоўных навучальных устаноў у 18 ст. і першай палове 19 ст. ...’, *гетманства* ‘праўленне, улада гетмана’ – *гетман* ‘1. У 16–17 стст. на Украіне...’ (ТСБМ). У гэту групу таксама можна далучыць устарэлыя намінацыі *даннік*, *дэфензіўчык*, *інквізітар*, *калоднік*, *лапсардак* і інш. (ТСБМ).

Найбольш выразна гістарызмы фіксуюцца пры дапамозе ўніверсальнай памет *гіст.*, фармальны статус якой у цэлым з’яўляецца вызначаным. Яна ўжываецца пры асноўных словах рээстра і вытворных ад іх словах або толькі пры вытворных словах, калі асноўныя рээстравыя словы маюць гістарычныя каментарыі, што вынікаюць з энцыклапедычнага характару тлумачэння: *аброк* ‘*гіст.* Натуральны або грашовы падатак, які спаганяўся памешчыкамі прыгонных сялян; чынш’, *мыт* ‘*гіст.* Падатак, пошліна за

правоз тавараў цераз граніцу ці па тэрыторыі дзяржавы’, *староства* ‘гіст. У Вялікім Княстве Літоўскім і Польшчы – службовая асоба, якая ўзначальвала адміністрацыю або ваяводства’ і інш. (ТСБМ).

У лексікаграфічным выданні функцыянальныя асаблівасці архаізмаў, што сустракаюцца ў сучаснай мове, абазначаны паметамі *уст.* і *разм.*, *уст.* і *абл.*, якія паясняюць, што слова з’яўляецца ненарматыўным (бо ўстарэла) для сучаснай літаратурнай мовы, але ў жывой агульнанароднай мове захоўвае сваю актыўнасць (*аптэкар* (*уст.* і *разм.*), *славесніца* (*уст.* і *разм.*), *гіцаль* (*уст.* і *абл.*) і інш. (ТСБМ)).

Здольнасць устарэлага слова (архаізма) набываць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбаванасць у сучаснай мове ва ўмовах асабага ўжывання адлюстравана з дапамогай двайных памет накшталт *уст.* і *іран.*; *уст.*, *цяпер іран.*; *уст.*, *звычайна іран.*; *уст.* і *высок.* (*праведніца* (*уст.*, *звычайна іран.*), *ратны* (*уст.* і *высок.*), *селадон* (*уст.*, *цяпер іран.*) і інш. (ТСБМ)).

Маркёр *уст.* спалучаецца з іншымі стылістычнымі паметамі для абазначэння архаізмаў, што належаць да розных стылістычных пластоў (напрыклад, *разм. уст.*, *кніжн. уст.*, *уст. кніжн.* і інш.): *альфонс* (*уст. разм.*), *васьмушка* (*разм. уст.*), *сінопсіс* (*кніжн. уст.*) і інш. (ТСБМ). Стылістычна нейтральная ў мінулым лексіка мае толькі маркёр *уст.*

Супастаўленне тэарэтычных устаноў укладальнікаў лексікаграфічнай крыніцы і змястоўнага боку паметы *уст.* дазваляе зрабіць вывад аб тым, што неабходна адрозніваць прызначэнне паметы і функцыянальныя магчымасці ўстарэлага слова. Стылістычная функцыя маркёра ў слоўніку абмяжоўваецца сігналам ненарматыўнасці ўжывання слова ў выніку яго архаізацыі ў сучаснай літаратурнай мове, а належнасць да адпаведных стыляў, здольнасць аднаўляць гістарычны каларыт эпохі адносяцца да стылістычных магчымасцей самога ўстарэлага слова, што праяўляецца ў канкрэтных моўных сітуацыях.

На думку некаторых мовазнаўцаў, залежнасць стылістычнай афарбоўкі слова ад яго дыяхранічнай характарыстыкі выяўляе ўмоўны характар двайных памет. Так, Г. Склярэўская заўважае, што двайныя маркёры без злучніка *і* (*уст. разм.*) з’яўляюцца звернутымі ў мінулае і характарызуюць стылістычнае становішча слова ў мове XIX ст. Лінгвіст лічыць, што гэта не зусім правільна, паколькі «...стылістычная ацэнка можа быць толькі сінхроннай, яна паказвае становішча асобных слоў і лексічных разрадаў у дачыненні адзін да аднаго ў адной часовай плоскасці (памет *уст.* пры гэтым з’яўляецца дастаткова адпаведным стылістычным знакам). Спробы звярнуцца да слова ў мінулым непазбежна парушаць стылістычныя суадносіны асобных разрадаў, груп, слоў. Акрамя гэтага, стылістычная гісторыя слова не заўсёды можа быць устаноўлена ў слоўніку, бо патрабуе спецыяльнага гісторыка-лексікалагічнага даследавання, таму такія характарыстыкі могуць быць толькі эпизаднымі, якія залежаць ад характару цытат» [9, с. 106–107].

Паметы *гіст.*, *стараж.*, *уст.* заяўлены ў спісе скарачэнняў выдання А. Булыкі «Слоўнік іншамоўных слоў» (1999). З дапамогай гэтых маркёраў абазначаюцца ўстарэлыя іншамоўныя намінацыі. У даведніку для вызначэння гістарычнай перспектывы лексічных адзінак ужываюцца такія ж прыёмы, як і ў кнізе «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984).

У выданні «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў» (2009) паметай *уст.* фіксуецца намінацыі, што выйшлі з актыўнага ўжытку ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, але выкарыстоўваюцца ў творах беларускіх пісьменнікаў. У прадмове падаецца: «Памет *ўстар.* (ўстарэлае) азначае, што словы, пазначаныя ёю, выйшлі з шырокага ўжывання, але яшчэ вядомы сучаснай літаратурнай мове» (Кап., с. 4). Аднак у спісе скарачэнняў памет *ўстар.* растлумачана як устарэлае слова, устарэлы выраз (Кап., с. 6). Такое абазначэнне (памет *ўстар.*) – спроба выпрацоўкі аўтарамі ўніверсальнага маркёра для абазначэння ўстарэлых адзінак: *баброўнік* ‘ўстар. Асоба, якая займалася адловам і доглядам баброў’, *вазавое* ‘ўстар. Пошліна за вываз тавараў за мяжу з кожнага воза’, *вечнік* ‘ўстар. Удзельнік вечы’, *дзядзькаванне* ‘ўстар. Беларускі звычай у канцы XVI – пачатку XVIII стст. аддаваць дзяцей шляхты ў сялянскую сям’ю з мэтай выхавання станоўчых фізічных і духоўных якасцей’, *ментар* ‘ўстар. Выхавальнік, настаўнік, дарадчык’ і інш. (Кап.).

Выяўлены намінацыі, у слоўнікавых артыкулах якіх і падаецца памет *уст.*, і ўказваецца іх храналагічная характарыстыка з дапамогай лексем накшталт *старажытны*, *даўнейшы*, *старадаўні*: *брамка* ‘ўстар. Даўнейшы жаночы галаўны ўбор, упрыгожаны жэмчугам’, *какошнік* ‘ўстар. Старадаўні рускі жаночы галаўны ўбор у выглядзе ўпрыгожанага шчытка над ілбом’, *павой* ‘ўстар. Даўні жаночы галаўны ўбор’, *сарокі* ‘ўстар. Старажытная адзінка лічэння футравых скурак; чатыры дзясяткі’ і інш. (Кап.).

Складальнікі лексікаграфічнага выдання не заўсёды выкарыстоўваюць памету *уст.* паслядоўна: *карнет* ‘ўстар. У царскай арміі Расіі: першы афіцэрскі чын у кавалерыі і ў пагранічных войсках, а таксама асоба, якая мела гэты чын’, *крэпасць* ‘у дарэвалюцыйнай Расіі: дакумент аб куплі і продажы нерухамай маёмасці’, *катрынка* ‘невялікі пераносны арган у выглядзе скрынкі, на якім ігралі вандроўныя музыканты’, *конка* ‘гарадская чыгунка з вагонамі на коннай цязе, якая існавала да з’яўлення трамвая’, *купец*

‘устар. 1. Асоба купецкага саслоўя. 2. Уладальнік гандлёвага прадпрыемства, які займаўся прыватным гандлем’ і інш. (Кап.).

У выданні «Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы» (2010) для абазначэння ўстарэлых намінацый падаюцца паметы *гіст.* і *старабел.*<sup>5</sup> Аднак аналіз саставу лексікаграфічнай крыніцы паказаў, што ўстарэлыя словы з паметай *старабел.* адсутнічаюць.

Устарэлыя намінацыі, якія выкарыстоўваюцца ў мастацкай і навуковай літаратуры для сярэдняй школы, зарэгістраваны ў выданні «Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (2013). У прыватнасці, у рэстравую частку даведніка складальнікі ўключылі «архаізмы і гістарызмы, ужытыя ў мастацкіх творах і навуковых працах, з якімі знаёмяцца вучні ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі, гімназісты і ліцэісты»<sup>6</sup>. Для абазначэння ўстарэлых намінацый, як і ў выданні «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў» (2009), заяўлена памета *уст.* (устарэлае слова, якое цяпер актыўна не ўжываецца ў беларускім маўленні). Фактычны матэрыял сведчыць аб тым, што аўтары лексікаграфічнай крыніцы, у адрозненне ад складальнікаў выдання «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў» (2009), больш паслядоўныя ў прымяненні гэтай паметы.

Аўтары кнігі «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (выданні 1996, 1999, 2002, 2005, 2016 гг.) для абазначэння ўстарэлых намінацый прыводзяць паметы *уст.* і *гіст.* У выданнях аднатомніка памета *уст.* тлумачыцца аднолькава (напрыклад, «памета (уст.), г. зн. устарэлае; указвае, што слова з’яўляецца ўстарэлым, што яно выйшла з шырокага ўжытку, але яшчэ даволі добра вядомае ў сучаснай літаратурнай мове, а таксама па мастацкіх творах пачатку 20 ст.» (ТСБЛМ-2016, с. 7)). Аўтары выданняў аднатомніка 1996, 1999, 2002, 2005 гг. паметай *гіст.* прапануюць маркіраваць гістарычныя словы. У выданні 2016 г. патлумачаны (фактычна ўзяты з прадмовы да выдання «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы») змест гэтай паметы: «Памета *гіст.*, г. зн. гістарычнае; указвае, што слова ўжываецца ў літаратуры, якая мае дачыненне да фактаў гісторыі, хоць сама рэалія – з’ява мінулых эпох» (ТСБЛМ-2016, с. 7). У выданнях 1996, 1999, 2002, 2005 гг. устарэлыя намінацыі падаюцца без змен. Складальнікі лексікаграфічнага выдання 2016 г. грунтоўна перапрацавалі слоўнікавыя артыкулы ўстарэлых намінацый. У сувязі з гэтым трэба прывесці параўнальную характарыстыку сістэмы абазначэнняў устарэлых адзінак у выданнях 1996 і 2016 гг. У асноўным лексікаграфічныя прыёмы рэгістрацыі ўстарэлых намінацый аднолькавыя, аднак ёсць і істотныя адрозненні. Аўтары выдання 2016 г. удакладнілі дэфініцыі ўстарэлых намінацый, іх значэнняў, парадак фіксацыі ўстарэлых лексем у даведніку, змясцілі адпаведныя паметы *уст.* або *гіст.* У выніку тлумачэнні ўстарэлых слоў сталі больш поўныя і дакладныя (усяго больш за 600 адзінак): **аршын**, **баярын**, **бортніцтва**, **глаголіца**, **навет**, **раёк** і інш. (ТСБЛМ-2016). Пашырана ўжыванне паметы *уст.* пры намінацыях, у якіх указанні на часавую характарыстыку даюцца ў слоўнікавым артыкуле. Аўтары ўпарадкавалі, абазначыўшы маркёрам *уст.*, лексікаграфічнае адлюстраванне некаторых устарэлых намінацый, у выданні 1996 г. пры іх тлумачэнні выкарыстаны словы нашталт *даўней*, *старая*, *некалі*, *у мінулым*, *ранейшая*: **карабейнік** ‘уст. Дробны гандляр, які разносіў па вёсках тавары (мануфактуру, галантэю, дробныя рэчы і інш.)’ (ТСБЛМ-2016) – ‘даўней...’ (ТСБЛМ-1996), **ключнік** ‘уст. Слуга ў панскім маёнтку, у распараджэнні якога знаходзіліся прадукты харчавання і ключы ад месцаў іх захоўвання’ (ТСБЛМ-2016) – ‘даўней...’ (ТСБЛМ-1996), **парахаўніца** ‘уст. Сумка, пасудзіна для захоўвання пораху’ (ТСБЛМ-2016) – ‘некалі...’ і інш. (ТСБЛМ-1996). У слоўніку памета *уст.* выкарыстоўваецца непаслядоўна: **арцельшчык** ‘уст. Член арцелі (у 2 знач.)’ – **арцель** ‘2. Аб’яднанне асоб некаторых прафесій для сумеснай работы з удзелам у агульных даходах і агульнай адказнасцю’, **гутнік** ‘уст. Рабочы, які працаваў на гуче, вырабляў шкло’ – **гута** ‘даўнейшая назва шклозавода’ (ТСБЛМ-2016).

Складальнікі аднатомніка, абазначыўшы маркёрам *уст.* больш за 50 слоў, у тым ліку вытворных ад іх слоў, а таксама значэнняў слоў, папоўнілі склад устарэлай лексікі сучаснай беларускай мовы: **дружка**, **жуір**, **жуіраваць**, **калыска**, **кінаперасоўка**, **лікбез**, **ніт** і інш. (ТСБЛМ-2016). Аднак у даведніку ёсць намінацыі (і вытворныя ад іх словы) і значэнні слоў, якія даўно выйшлі з актыўнага ўжытку, але не маюць адпаведных памет ці ўказанняў на іх часавую характарыстыку (**гільяціна**, **грабар**, **драпак**, **жарнасек**, **жорны**, **качулка**, **керагаз**, **малатарня**, **маслабойка** і інш. (ТСБЛМ-2016)). Некаторыя адзінкі (напрыклад, **жорны**, **калаўрот**, **качулка**, **керагаз** (САГ)) абазначаны як устарэлыя ў слоўніках сучаснай беларускай мовы, прычым гэтыя даведнікі выйшлі з друку раней, чым кніга «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (2016).

У актыўны ўжытак сучаснай беларускай мовы вернута 86 лексем (і вытворныя ад іх словы), якія па розных прычынах (у асноўным экстралінгвістычных) да нядаўняга часу знаходзіліся ў складзе ўстарэлай

<sup>5</sup>Скарачэнні // Арфагр. слоўнік беларус. мовы / пад рэд. А. Л. Баршчэўскай, Л. П. Баршчэўскага. Мінск : Радыелаплус, 2010. С. 8.

<sup>6</sup>Прадмова // Шк. тлумач. слоўнік беларус. мовы / Г. М. Малажай, Л. І. Яўдошына. Мінск : Аверсэв, 2013. С. 3–4.

лексікі: *англаман, англафіл, багамалец, вакацыі, гарбата, каяцца, травень* (ТСБЛМ-2016) і інш. На думку аўтара гэтага артыкула, укладальнікі, зняўшы памету *ўст.* або ўказанні на храналагічную характарыстыку, памылкова залічылі да агульнаўжывальнай лексікі ўстарэлых намінацый (і вытворных ад іх словы) *кайдань і кайданы, карсар, райт, розга, фарэйттар, фарэйттарскі* і інш. (ТСБЛМ-2016).

У выданні 2016 г., як і ў выданні 1996 г., аднатыпная ў лінгвістычных адносінах устарэлая лексіка абазначаецца па-рознаму. Напрыклад, лексема *дрыгавічы* маркіруецца паметай *гіст.*, намінацый *крывічы, радзімічы* памету *гіст.* не маюць, як і слова *балты* (ТСБЛМ-2016).

У айчынным мовазнаўстве існуюць розныя падыходы да вызначэння стылістычнага статусу памет *уст.* і *гіст.* На думку І. Лепешава, «...памету *ўст.* і *гіст.* нельга кваліфікаваць як стылістычныя (без агаворак тыпу “прымыкаюць да...”)). Уласна стылістычныя памету пры слове паказваюць на яго стылістычнае значэнне, якое складаецца з двух кампанентаў, што выступаюць як розныя бакі адной з’явы: а) функцыянальна-стылёвай (памету тыпу *разм., кніжн.* паказваюць на прыналежнасць слова да пэўнага стылю), б) экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі (памету тыпу *іран., ласк., жарт., неадабр., груб., пагард.* паказваюць на наяўнасць у слове дадатковага адцення). Напрыклад, назоўнік *лодар* пададзены ў ТСБМ з паметай *разм., неадабр.*

Памету ж тыпу *гіст.* маюць непасрэдную сувязь толькі з падзелама лексікі паводле яе актыўнага і пасіўнага складу. Так, паметай *гіст.* пазначаны, напрыклад, аброк ‘натуральны або грашовы падатак, які спаганяўся з прыгонных сялян’ або войтаўства, лірнік і г. д.» [10, с. 51]. З улікам названых азначэнняў памету, што суправаджаюць гістарызмы сучаснай беларускай мовы, больш правільна вызначаць як храналагічныя, якія перш за ўсё паказваюць на часавую характарыстыку слова.

Некаторыя моваведы да стылістычных памет адносяць заўвагі-ўдакладненні тыпу *даўней, раней*. Напрыклад, А. Каўрус сцвярджае, што «...сталая стылістычная афарбоўка ў слоўніках пазначаецца спецыяльнымі стылістычнымі паметкамі. Так, у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” (пад рэд. А. Баханькова)... шэраг слоў мае памету *даўней, раней: абшарнік, голь, правіант, саета, смута*» [7, с. 8–9].

У састаў функцыянальна-стылістычных памет Д. Дзятко ўключае памету *архаіч., стар., уст.* У прыватнасці, лінгвіст змяшчае іх у «сістэму абмежавальных памет, якія паказваюць на функцыянальную інтэнсіўнасць загалоўчых адзінак і яе адносіны да ядра сучаснай мовы: *звычай.* – звычайнае, *рэдка.* – рэдкае, *архаіч.* – архаічнае, *неал.* – неалагічнае, *стар.* – старое, *уст.* – устарэлае і г. д.» [11, с. 35].

У беларускім мовазнаўстве застаецца нявырашаным пытанне аб змесце і назве памету, якая павінна выкарыстоўвацца для адлюстравання ўстарэлых слоў у даведніках. Напрыклад, І. Лепешаў прапануе пры абазначэнні архаізмаў ужываць замест агульнапрынятай памету *ўст.* памету *арх.* Ён адзначае, што «...па незразумелых прычынах замест адзіна правільных памет *арх.* і *гіст.* (для абазначэння відавых паняццяў у адносінах да родавага “ўстарэлая лексіка”) у ТСБМ выкарыстоўваюцца *ўст.* і *гіст.* Паметай *уст.*, такім чынам, фактычна пазначаны архаізмы» [10, с. 51].

На думку П. Сцяцко, у айчыннай лексікаграфіі пры фіксацыі ўстарэлых намінацый неабходна ўжываць скарачэнне *заст.* (ад беларускага слова *застарэлае*), а не рускае скарачэнне *уст.* [12, с. 122]. З ім пагаджаецца Ф. Піскуноў, які таксама прапануе абазначаць устарэлыя словы ў даведніках паметай *саст.* (ад беларускага слова *састарэлае*)<sup>7</sup>. Пагаджаюцца з даследчыкамі і аўтары выдання «Вялікі беларуска-рускі слоўнік» (2015), якія адзначаюць, што ў даведнік «уклучана як сучасная лексіка, а таксама наватворы, так і рэдкія ды састарэлыя словы, гістарызмы...»<sup>8</sup>. Словазлучэнне *састарэлае слова* паслядоўна ўжывае В. Варановіч. Напрыклад, у манаграфіі ён піша: «...ад асновы назоўніка ўтворана састарэлае слова *інстытутка...*» [13, с. 119]. У апошнія гады ў грамадстве, найперш у інтэрнэце, сацыяльных сетках, таксама сталі выкарыстоўвацца менавіта выразы *састарэлая лексіка, састарэлыя словы*. Напрыклад, 15 жніўня 2017 г. у інтэрнэце быў апублікаваны матэрыял «Гістарызмы і архаізмы. Як адрозніць гэтыя састарэлыя словы?»<sup>9</sup>, 13 лютага 2019 г. – артыкул «Шыя: састарэлае назва. Састарэлая лексіка: назвы частак цела»<sup>10</sup>. Між тым 5 красавіка 2022 г. у *Instagram* быў змешчаны запіс, у якім беларуская лексема *ядваб* прыводзіцца ў якасці адпаведніка рускаму слову *шёлк* і ўказваецца, што ў некаторых слоўніках гэтая лексічная адзінка лічыцца састарэлым словам<sup>11</sup>. Трэба адзначыць, што

<sup>7</sup>Спіс асноўных скарачэнняў // Вялікі слоўнік беларус. мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка / Ф. А. Піскуноў. Мінск : Зміцер Колас, 2012. С. XI–XII.

<sup>8</sup>Каротка аб слоўніку // Вялікі беларус.-рус. слоўнік / П. Д. Купрысь. Мінск : Зарвест, 2015. С. 5.

<sup>9</sup>Гістарызмы і архаізмы. Як адрозніць гэтыя састарэлыя словы? [Электронны рэсурс]. URL: <https://info-4all.ru/be/obrazovanie/istorizmi-i-arhaizmi-kak-otlichit-eti-ustarevshie-slova/> (дата звароту: 25.10.2022).

<sup>10</sup>Тродзен А. Шыя: састарэлае назва. Састарэлая лексіка: назвы частак цела [Электронны рэсурс]. URL: <https://tostpost.com/be/adukacyya/27462-shyya-sastarelae-nazva-sastarelaya-leks-ka-nazvy-chastak-cela.html> (дата звароту: 25.10.2022).

<sup>11</sup>Лёгкая мова [Электронны рэсурс]. URL: [https://www.instagram.com/lohkaja\\_mova/](https://www.instagram.com/lohkaja_mova/) (дата звароту: 25.10.2022).

праз згадванне гэтага слова аўтары запісу спрыяюць актыўнаму ўжыванню лексемы *ядваб* у сучаснай беларускай мове.

Трэба параўнаць значэнне намінацый *застарэлы*, *састарэлы* і *ўстарэлы* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. У тлумачальных слоўніках семантыка дзеепрыметнікаў *устарэлы* і *састарэлы* супадае: *устарэлы* ‘які не адпавядае сучасным патрабаванням, выйшаў з ужытку, моды’, *састарэлы* ‘1. Які стаў стары (наз.). 2. перан. Які перастаў быць сучасным; устарэлы’ (ТСБЛМ-2016). Слова *застарэлы* падаецца як размоўная мнагазначная лексема: *застарэлы* ‘разм. 1. Даўні па часу ўзнікнення; стары, састарэлы. 2. Які цягнецца з даўніх часоў; непапраўны, невылечны. 3. Які не адпавядае сучасным патрабаванням, нормам; устарэлы’ (ТСБМ).

### Заклучэнне

У выніку аналізу фактычнага матэрыялу можна зрабіць некаторыя высновы.

1. Да пачатку XXI ст. у гісторыі лексікаграфічнага адлюстравання ўстарэлых адзінак сфарміраваліся дзве пазіцыі. Аўтары такіх даведнікаў, як, напрыклад, «Белорусско-русский словарь» (1962), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984), залічваюць паметы *ўст.* і *гіст.* да стылістычных, у той час як складальнікі выдання «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996) адносяць іх да дыяхранічных памет. На думку аўтара гэтага артыкула, памета *ўст.* адносіцца да функцыянальна-стылістычных, а памета *гіст.* абазначае часавую характарыстыку ўстарэлага слова і сферу яго ўжывання.

2. Спосаб адлюстравання крытэрыю ўстарэласці ў даведніках афармляецца наступным чынам: 1) памета, 2) двайная памета, 3) заўвагі-ўдакладненні ў слоўніковым артыкуле, якія паказваюць прыналежнасць намінацый да мінулага (*старая*, *даўней*, у *старажытнасці* і пад.).

3. Памета *ўст.* у спалучэнні з іншымі маркёрамі ўказвае на стылістычную прыналежнасць намінацыі (*ўст. высок.*, *ўст. праст.*) і магчымасць ужывання ў сучаснай мове ў іншым стылістычным статусе ці з адпаведнай эмацыянальнай афарбоўкай (*ўст. і разм.*, *ўст. і пагард.*).

4. Паметы непаслядоўна прымяняюцца для абазначэння аднатыпнай у лінгвістычных адносінах устарэлай лексікі. Напрыклад, складальнікі даведніка «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (2016) абазначаюць лексему *дрыгавічы* паметай *гіст.*, але словы *крывічы*, *радзімічы* гэтай паметы не маюць. У даведніках такую лексіку неабходна абазначаць аднолькава.

5. Прапануецца ўжываць у айчынным мовазнаўстве тэрмін «састарэлая лексіка» і выкарыстоўваць у слоўніках не скалькаваную з рускай мовы памету *ўст.*, а памету *саст.* Узяўшы за аснову значэнне паняцця «састарэлая лексіка», якое прыводзяць складальнікі выдання «Беларуска-рускі слоўнік» (1962), аўтар гэтага артыкула тлумачыць памету *саст.* як паказальнік таго, што ў сучаснай мове слова (якое-небудзь яго значэнне) выйшла з актыўнага ўжывання, бо яно заменена іншым словам, ці яго паняцце, прадмет перасталі існаваць у сучаснай рэчаіснасці. Гэта дазволіць лексікографам аднастайна змяшчаць састарэлыя намінацыі ў рэестры даведнікаў.

### Скарачэнні

**БГ-I** – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. 1-е выд. Мінск : Белтрэстдрук, 1924. 255 с. ; **БГ-II** – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. 2-е выд. Мінск : Дзяржвыд Беларусі, 1926. 192 с. ; **БРС-1925** – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. Мінск : Дзяржвыд Беларусі, 1925. 356 с. ; **БРС-1962** – Белорусско-русский словарь / под ред. К. Крапивы. М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1962. 1048 с. ; **Ласт.** – Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна : Друк. А. Бака, 1924. 832 с. ; **Кап.** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў / уклад.: І. Л. Капылоў, С. Я. Рапацэвіч. Мінск : Совр. школа, 2009. 480 с. ; **РБС-1928** – Некрашэвіч С., Байкоў М. Расійска-беларускі слоўнік. Мінск : Дзяржвыд Беларусі, 1928. 728 с. ; **РБС-1937** – Руско-беларускі слоўнік / пад рэд. А. Александровіча. Мінск : Акад. навук, 1937. 494 с. ; **РБС-1953** – Русско-белорусский словарь / под ред. Я. Коласа, К. Крапивы, П. Глебкі. М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. 788 с. ; **САГ** – Струкава С. М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў: па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Мінск : Беларус. навука, 2007. 654 с. ; **СБН** – Носовіч І. Словарь белоруского наречия. СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1870. 756 с. ; **ТСБЛМ-1996** – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. Мінск : БелЭн, 1996. 784 с. ; **ТСБЛМ-2016** – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. І. Л. Капылова. Мінск : БелЭн, 2016. 968 с. ; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад рэд. М. П. Лобана. Мінск : Беларус. сав. энцыкл., 1977–1984. 5 т.

### Бібліяграфічныя спасылкі

- Кандраценя ІУ, Кунцэвіч ЛП, Нікалаева ВМ, Рычкова ЛВ. Праблема сістэматызацыі памет у агульнафілагічных слоўніках для абазначэння спецыяльнай лексікі. *Беларуская лінгвістыка*. 2011;67:31–39.
- Давыдава ЛВ. З гісторыі стылістычных памет у беларускай лексікаграфіі. В: Берлінская СГ, редактор. *Материалы 74-й научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета. Часть 3; 15–24 мая 2017 г.; Минск, Беларусь*. Минск: БГУ; 2017. с. 40–43.
- Ковалева ЕВ. *Устаревшая лексика в системе современного русского языка и в художественных текстах XIX века* [диссертация]. Москва: Московский педагогический государственный университет; 1996. 245 с.

4. Гуліцкі МФ. *Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.)*. Мінск: Вышэйшая школа; 1978. 120 с.
5. Шакун ЛМ. 50-годдзе беларускага савецкага мовознаўства. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. 1969;1:36–45.
6. Некрашэвіч СМ. *Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы*. Мінск: [б. в.]; 1925. 23 с.
7. Каўрус А. Тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы. *Полымя*. 1990;8:200–208.
8. Плотнікаў БА. Тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы. В: Кожина АА, Норман БЮ, Руденко ЕН, редакторы. *Белорусский и другие славянские языки: семантика и прагматика. Материалы Международной конференции «Вторые Супруновские чтения»*; 28–29 сентября 2001 г.; Минск, Беларусь. Минск: БГУ; 2002. с. 120–130.
9. Складаревская ГИ. Заметки о лексикографической стилистике. В: Филин ФП, Сороколетов ФП, редакторы. *Современность и словари*. Ленинград: Наука; 1978. с. 101–111.
10. Лепешаў ІА. *Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні*. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы; 2002. 207 с.
11. Дзятко ДВ. Лексікаграфія як раздзел мовознаўства: тэрміны, праблемы, тыпы слоўнікаў. *Роднае слова*. 2016;8:34–37.
12. Сцяцко ПУ. *Уводзіны ў мовознаўства*. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы; 2001. 229 с.
13. Варановіч ВЛ. *Словаўтварэнне назоўнікаў у беларускай мове*. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы; 2005. 135 с.

## References

1. Kandracenja IU, Kuncjevich LP, Nikalaeva VM, Rychkova LV. [The problem of systematisation of labels in general philological dictionaries to designate special vocabulary]. *Belaruskaja lingvistyka*. 2011;67:31–39. Belarusian.
2. Davydava LV. [From the history of stylistic memory in Belarusian lexicography]. In: Berlinskaya SG, editor. *Materialy 74-i nauchnoi konferentsii studentov i aspirantov Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Chast' 3; 15–24 maya 2017 g.; Minsk, Belarus* [Proceedings of the 74<sup>th</sup> scientific conference of students and postgraduate students of the Belarusian State University. Part 3; 2017 May 15–24; Minsk, Belarus]. Minsk: Belarusian State University; 2017. p. 40–43. Belarusian.
3. Kovaleva EV. *Ustarevshaya leksika v sisteme sovremennogo russkogo yazyka i v khudozhestvennykh tekstakh XIX veka* [Obsolete vocabulary in the system of the modern Russian language and in fiction texts of the 19<sup>th</sup> century] [dissertation]. Moscow: Moscow Pedagogical State University; 1996. 245 p. Russian.
4. Gulicki MF. *Narysy gistoryi belaruskaj leksikografii (XIX – pachatak XX st.)* [Essays on the history of Belarusian lexicography (19<sup>th</sup> – early 20<sup>th</sup> centuries)]. Minsk: Vyshhejshaja shkola; 1978. 120 p. Belarusian.
5. Shakun LM. [50<sup>th</sup> anniversary of Belarusian Soviet linguistics]. *Vesnik Belaruskaga dzjarzhawnaga universiteta. Seryya 4. Filalogija. Zhurnalistyka. Pedagogika*. 1969;1:36–45. Belarusian.
6. Nekrashjevich SM. *Da pytanja ab ukladanni slownika zhyvoj belaruskaj movy* [To the question of compiling a dictionary of the living Belarusian language]. Minsk: [s. n.]; 1925. 23 p. Belarusian.
7. Kawrus A. [Explanatory dictionaries of the Belarusian language]. *Polymja*. 1990;8:200–208. Belarusian.
8. Plotnikaw BA. [Explanatory dictionaries of the Belarusian language]. In: Kozhinova AA, Norman BYu, Rudenko EN, editors. *Belorusskii i drugie slavyanskije yazyki: semantika i pragmatika. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii «Vtorye Suprunovskie chteniya»*; 28–29 sentyabrya 2001 g.; Minsk, Belarus [Belarusian and other Slavic languages: semantics and pragmatics. Proceedings of the International conference «Second Suprun readings»; 2001 September 28–29; Minsk, Belarus]. Minsk: Belarusian State University; 2002. p. 120–130. Belarusian.
9. Sklyarevskaya GI. [Notes on lexicographic stylistics]. In: Filin FP, Sorokoletov FP, editors. *Sovremennost' i slovari* [Modernity and dictionaries]. Leningrad: Nauka; 1978. p. 101–111. Russian.
10. Lepeshaw IJa. *Suchasnaja belaruskaja litaraturnaja mova: sprjecznyja pytanni* [Modern Belarusian literary language: controversial issues]. Hrodna: Yanka Kupala State University of Grodno; 2002. 207 p. Belarusian.
11. Dzjatko DV. [Lexicography as a section of philology: terms, problems, types of elephants. Finished]. *Rodnae slova*. 2016;8:34–37. Belarusian.
12. Scjacko PU. *Uvodziny w movaznawstva* [Introduction to linguistics]. Hrodna: Yanka Kupala State University of Grodno; 2001. 229 p. Belarusian.
13. Varanovich VL. *Slovawtvarjenne nazownikaw u belaruskaj move* [Word formation of nouns in the Belarusian language]. Hrodna: Yanka Kupala State University of Grodno; 2005. 135 p. Belarusian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 09.11.2022.  
Received by editorial board 09.11.2022.